

УДК 947.0

ПАВЛОВ О.І., Одеський регіональний інститут Національної академії державного управління при Президентіві України

Павлов Олександр Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософських та соціально-політичних наук Одеського регіонального інституту Національної академії державного управління при Президентіві України. Коло наукових інтересів – проблеми розвитку сільських територій України

СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА: ПОГЛЯД КРІЗЬ ПРИЗМУ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізована наукова література, в якій розкривається сутність та зміст століпінської аграрної реформи, показано її специфіку в українських губерніях, зроблено історичні уроки.

The article on the base of analysis scientific literature considers the essence and maintenance agrarian reform of Stolypin, shows her specific in the Ukrainian provinces and chose the lessons of history.

Минуло понад сто років з початку століпінської аграрної реформи, але й сьогодні вона неоднозначно сприймається сучасниками. З огляду на кризовий стан сільського господарства та соціальної сфери українського села ця проблема має як наукову актуальність, так і практичне значення.

Як відомо, історичного діяча оцінюють не за його заявами, а за результатами діяльності та їх наслідками для майбутнього. Щодо П. Столипіна зробити це важко не тільки тому, що він не завершив своєї справи, а й з причини накладання на об'єктивний історичний процес таких неординарних соціальних явищ, як світова війна та революції.

Так чи інакше, але при аналізі подій минулого слід дотримуватися принципу історизму і не оцінювати їх з аксіологічних позицій шляхом перенесення сучасних уявлень на події, що відбулися у минулому. А це означає, що головним критерієм визначення історичного значення аграрної реформи П. Столипіна є економічна доцільність та ефективність, а не її відповідність принципу соціальної справедливості.

Метою дослідження є визначення місця століпінської реформи у вітчизняній аграрній історії. До його основних завдань віднесені такі:

– на основі аналізу наукової літератури розкрити сутність та зміст зазначеної аграрної реформи;

– окреслити особливості здійснення століпінської аграрної реформи в українських губерніях;

– показати значення історичного досвіду здійснення реформи для сьогодення.

Наукова література, особливо радянського часу, в оцінці історичної ролі П. Столипіна не визначається різноманітністю. Переважає спрощена оцінка аграрних законів як реакційних, оскільки вони, на думку В. Орешкіна, мали на меті ціль збереження в недоторканості поміщицької земельної власності [1]. В жорсткому ідеологічному дусі витримане визначення Г. Герасименком мети аграрної реформи царського уряду як засобу спасіння монархічної системи правління за рахунок створення масового експлуататорського прошарку – сільської буржуазії [2].

Прикладом упередженого, необ'єктивного підходу в оцінці століпінської аграрної реформи слугував В. Ленін. Говорячи про її уроки, він наголошував, що "...будь-яке втручання закону або адміністрації у вільне розпорядження селян землею є остатком кріпосного права. Нічого, крім шкоди для справи, крім приниження та ображення селянина від такого втручання бути не може" [3]. А зараз наведемо слова П. Столипіна, який зауважував, що саме здібному, працелюбному селянину треба дати "...можливість закріпити за собою плоди трудів своїх та передати їх у невід'ємну власність. Нехай

власність ця буде спільною там, де община ще не віджила, нехай вона буде подвірною там, де община вже не життєва, але нехай вона буде міцною, нехай буде спадковою. Такому власнику-господарю уряд зобов'язаний допомогти кредитом, тобто грошми” [4]. Як говориться, коментарі зайві. Хіба що доречно нагадати тактику партії, очолюваної В. Леніним, щодо відносин з селянством, оцінку останнього як такого, котрий щохвилини породжує капіталізм тощо.

Століпінська аграрна реформа за своїм економічним змістом мала певні наслідки, що підкреслюють різні дослідники. Сучасник реформи, неонародницький агроном М. Огановський, у 1914 р. так оцінював перспективи реформи: “...якщо стернове колесо історії не поверне вліво в найближчі роки, розповсюдження приватної власності на більшу частину культурно-спроможної території Росії – питання одного-двох десятиліть” [5].

К. Мацузато, навпаки, вважав, що масова мобілізація надільної землі визначала не тільки “фермерський шлях”, але й форми колективістського землеробства – общинний перехід до багатопільних товариств з обробки землі. Він впевнений у тому, що якби не війна, то російське село розвивалося б саме в цьому напрямку [6]. Дана версія є креативною у порівнянні з тією, яка зводилася до характеристики століпінської аграрної реформи теж як амбівалентної, але з іншою спрямованістю – здійснення курсу на розвиток індивідуального селянського господарства при одночасному збереженні поміщицького землеволодіння. Відносно останнього,

то воно звісно не мало ніяких перспектив, а тому не розглядалося в якості альтернативного шляху аграрного розвитку Росії. Що ж стосується думки К. Мацузато відносно еволюції модернізованої общини, то така перспектива виглядає більш-менш реальною в тих регіонах, де общинні традиції були стійкими. Зрештою, різновид прогнозованого варіанту, реалізованого під адміністративним тиском радянської держави, було отримано на початку 1930-х рр. Не випадково, що одного разу П. Століпін охарактеризував урядову програму допомоги селянству “державним соціалізмом” [7]. Хоча зрозуміло, він усвідомлював своє справжнє призначення.

До тих же самих висновків, що і К. Мацузато, прийшов свого часу й відомий радянський історик І. Ковальченко. Він навіть вважав, що тиск на село (століпінської реформи) мав для останнього негативні наслідки. Аналізуючи зміни у соціальній структурі села за допомогою побудови альтернативно-імітаційної моделі процесу, яка допомагає зрозуміти, чому його спрямованість і результати є такими, а не іншими, він розглядав теоретично припустимі два варіанти аграрного розвитку, які простежуються в контексті зміни соціальної структури села. При моделюванні ситуації, цей дослідник використав метод так званих “марковських ланцюгів”. Його сутність полягає в тому, що за даними про співвідношення різних груп об'єктів, що відносяться до двох або більше часових моментів, розраховується можливе співвідношення цих груп на наступному часовому рубежі. Результати відповідних розрахунків, отриманих І. Ковальченком, наведені в таблиці 1 [8].

Таблиця 1

Імітаційна модель співвідношення типів селянських господарств у Європейській Росії (у %)

Показники	Губернії				Європейська Росія
	нечорноземні	середньо-чорноземні	степові	прибалтійські	
Фактична частка дворів у 1912 р.					
бідніші	67,6	65,4	43,5	56,0	63,8
середні	27,9	29,8	36,8	34,1	29,8
заможні	4,4	4,8	19,7	9,9	6,4
Розрахункова частка дворів (у %) у 1912 р. за даними 1900 р.:					
бідніші	65,6	63,1	38,6	48,8	59,6
середні	28,2	30,3	37,0	37,3	31,8
заможні	6,2	6,3	24,4	13,9	8,6
Розрахункова частка дворів на початку 1920-х р. за даними 1912 р.					
бідніші	67,2	66,3	42,7	55,9	66,4
середні	29,1	29,4	37,6	37,3	28,1
заможні	3,7	4,3	19,7	6,8	5,5

Перший прогноз І. Ковальченка про можливе співвідношення різних груп дворів у 1912 р. при припущенні того, що аграрний розвиток у 1900-1912 рр. мав відбуватися за тих ж самих умов, які

існували наприкінці XIX століття, свідчить, що в цьому випадку в 1912 р. частка бідніших дворів була б помітно меншою, а заможних значно більшою, ніж було у дійсності.

Другий прогноз – про можливу соціальну структуру села на початку 1920-х р. – свідчить, що розрахункова частка заможних дворів виявилася значно меншою, ніж вона була в 1912 р., а середняцьких – більшою.

На підставі наведених прогнозів І. Ковальченко робить висновок, що й при інших, більш сприятливих умовах, столипінська реформа не забезпечувала аграрний прогрес, а тому не могла запобігти соціалістичній революції [9].

До наведених висновків І. Ковальченка необхідно зробити зауваження. Воно пов'язане з тим, що розглядаючи контрфактичну ситуацію на обох етапах, цей автор не враховує дію численних соціальних катаклізмів (революцій, світової та громадянської війн), які внесли певні корективи до розвитку історичного процесу.

У науковій літературі також існують різні точки зору на питання про періодизацію столипінської аграрної реформи. Доречним є підхід, який враховує авторство реформатора і персоніфікує реформаторський процес, ставлячи на друге місце його змістовну сторону. Тому в цьому контексті датування закінчення реформи 1911 р. – роком вбивства П. Столипіна – є зрозумілим. У той же час будь-яка реформа як суспільний процес, навіть якби вона не мала фактичного продовження, певний час розвивається за інерцією. Аграрна реформа, розпочата П. Столипіним, звісно мала продовження і після того, як пішов з життя її ініціатор.

У літературі існує періодизація столипінської аграрної реформи 1906-1913 рр. Дійсно, зі вступом Росії у Першу світову війну реформа мала певні обмеження, особливо за тими складовими, від яких залежало забезпечення армії продовольством та виконання Росією своїх зовнішньополітичних зобов'язань перед партнерами у частині агропродовольчих поставок.

Більшість авторів, включаючи і вітчизняних дослідників П. Панченка і В. Шмарчука, доводять хронологічні межі реформи до прийняття Радянською владою Декрету про землю. Така точка зору теж має своє пояснення – воно лежить у площині зміни однієї аграрної парадигми іншою. Але на рівні не генетичному, а фактологічному ознаки незавершеності реформи у вигляді общини проіснували до часів колективізації [11]. До цього навіть можна додати, що саме колгоспний лад став не тільки наслідком цієї незавершеності, а й її органічним продовженням на новому витку історії.

Цілком виправданим є виділення на шляху здійснення реформи ключових подій, які мали суттєве значення для її подальшого розвитку. Так, П. Зирянов другий етап реформи пов'язує з 1909 р., коли розпочалася масова розбивка селянських наділів на відруби та хутори. Наступну хвилю переділів він позначає 1912 роком, що стало наслідком аграрного утиснення [12].

Деякі історики в якості критеріїв періодизації розглядають не тільки економічні, а й політичні. Наприклад, А. Аврех знаковою подією, яка визначила подальшу долю реформи, вважав новий виборчий закон від 3 червня 1907 р., до якого приклав руку П. Столипін. Цей історик визначав цю подію як державний переворот, сутність якого полягала в тому, що Дума “селянська” була свідомо перетворена в Думу “панську”, внаслідок чого селянська курія втрачала 45 % голосів виборщиків, а землевласницька додатково отримувала 33 %. У цьому А. Аврех вбачав доповнення аграрного бонапартизму (указ від 9 листопада 1906 р.) бонапартизмом політичним (III Дума). Далі він докоряє П. Столипіну в тому, що той грав у “народне представництво” замість того, щоб, як це було в 1860-ті р., скористатися старим методом “реформи зверху” [13]. З цього приводу слід зауважити, що саме цей метод і був задіяний для реалізації реформи. Дивним є те, що А. Аврех не враховує ті зміни, які відбулися в соціальній структурі та політичній системі Росії за півстоліття після селянської реформи 1861 р. Політична система була занадто нестійкою, в той час як для здійснення реформи потрібна була передусім політична стабільність і не на роки, як свідчить західний досвід, а на десятиріччя. Відхід від виборчого закону, датованого 11 грудня 1905 р., забезпечував переважання селянських представників у двох перших Думах, надавав П. Столипіну можливість лавірувати між її правим та лівим крилом, жодне з яких за новим законом не мало більшості.

З огляду на те, що аграрну реформу забезпечували чиновники, які представляли відповідні державні установи, вона фіксується у часі певними законодавчими актами та розпорядженнями. Таким останнім документом, який регламентував порядок земельного переустрою, був циркуляр керівника Головного управління землеустрою та землеробства О. Кривошеїна від 29 квітня 1915 р. У ньому губернаторам вказувалося на необхідність погодження умов землеустрою. У разі недосагнення узгодження між сторонами ці роботи рекомендувалося призупиняти. По суті це було не що інше, як згорання робіт, спрямованих на вихід селян з общини. Газети того часу оцінювали даний акт як завершення аграрної реформи взагалі. Через місяць відомство О. Кривошеїна було Георганізовано в Міністерство землеробства, що символізувало зміну його функцій в умовах війни.

Змістовну частину столипінської аграрної реформи доцільно розглядати в контексті заходів уряду, спрямованих на руйнування общини, які викликали супротив не тільки переважної частини дворянства, але й общинників. Перші вбачали в цьому подвійну загрозу для себе. У політичному відношенні, руйнація общини з її соціальними регулюючими механізмами несла

загрозу нестабільності та революційного вибуху. Економічний аспект зазначеного процесу був пов'язаний з ризиком втрати системи функціонування поміщицьких господарств за рахунок селянської забезпечувальної складової у всіх її вимірах (оренда, відробки, використання найманої праці, пасовищ, лугів, кругової поруки тощо). Інший бік економічної проблеми полягав у появі конкуруючих суб'єктів господарювання в особі індивідуальних селянських виробників та сільських товариств.

Як вже зазначалося, на першому етапі вихід селян з общини відбувався у формі розверстання земель – процесу зібрання землі кожного господаря в одну закруглену, з господарської точки зору зручно розташовану ділянку, з передачею її у особисту власність. Повне розверстання, крім лугів та ріллі, охоплювало також і саму територію села, включаючи садиби, для чого необхідна була згода сільського товариства [14].

У виході з общини була не зацікавлена заможна верхівка селянства, яка скориставшись відміною викупних платежів сконцентрувала у своїх руках значні земельні ділянки. В ньому були зацікавлені ті з селян, яким при найближчому переділі загрожувала втрата частини свого наділу. Черезполосне укріплення підштовхувало до виходу з общини в першу чергу тих селян, які до початку реформи вже проживали у містах і втратили зв'язок з общиною, але мали право продажу своєї ділянки. А це вигідніше було зробити, з'єднавши полоси, розкидані в різних місцях в одну ділянку.

Активну роль у розверстанні земель відіграли землевпорядкувальні комісії, діяльність яких тільки на перший погляд, носила технічний характер. На практиці саме їх інтереси виходили на перший план. Вони надавали перевагу не одноосібному виходу з общини, а повному розверстанню надільної землі. Цьому сприяли закони від 14 червня 1910 р. та 29 травня 1911 р., за якими заборонялося переміщення укріплених смуг, а общини, які не ділилися після 1861 р., визначалися подвіррно-спадковими з заборонаю переділів.

Наміри П. Столипіна використати земську агрономічну службу для створення індивідуальних господарств викликали супротив земств, які розглядали цю роботу в контексті сільськогосподарської діяльності в цілому. Більше того, земства запропонували уряду проект акту, за яким усі виділенці повинні були складати між собою орендний договір у відповідності до якого вони уступали свої укріплені смуги в оренду товариству, після чого мала відбутися розбивка полів з переверстанням смуг. Також цим проектом визначався час, протягом якого домогосподарі не вимагатимуть зведення своїх смуг (полос) у відруб. Така пропозиція суперечила не тільки законам, а й інтересам землевпорядкувальників. Тому в стосунках зазначених сторін постійно виникали протиріччя, які не

йшли на користь справі. Не сприяв розверстанню також супротив, який чинився діяльності землевпорядкувальних комісій прошарком бідних селян, а також його недоброзичливе ставлення до виділенців.

На початок 1916 р. з общини у черезполосне укріплення вийшло 2 млн. домогосподарів [15]. Найбільша кількість розверстань прийшлася на 1914 р. – 203215 дворів проти 8335 дворів у 1907 р. У середньому в рік розверстувалося 1,3 % від усіх селянських господарств, а їх загальна частка за всі роки склала 10,5 % [16]. Більш активно, ніж в інших, цей процес відбувався в українських губерніях. Неважко підрахувати, скільки десятиріч знадобилося б для завершення цієї роботи. Певно, що реформа не вклалася б у бажаних П. Столипіним 20 років “спокою”.

Не була витримана до кінця ринкова спрямованість указу від 9 листопада 1906 р. Після того, як надільна земля стала власністю “укріплінця”, її не можна було продати за власні борги, передати особі іншого стану чи закласти в будь-якому банку, крім Селянського. Її можна було заповісти за звичаєм, тобто близькому родичу. Вводилися обмеження на купівлю землі (не більш, ніж шість наділів у одні руки). Це робилося для того, щоб не допустити її концентрації в руках прошарку нуворишів. Хоча цей захід мав й інший підтекст. П. Столипін спочатку хотів створити індивідуального земельного власника, а потім земську одиницю. Враховувався також і дефіцит землі, тому нерегульований та неконтрольований процес її накопичення в одних руках міг би призвести до посилення соціального напруження і вибуху.

Столипінська аграрна реформа стимулювала вихід селян з общини з утворенням хуторів та відрубів. Масового характеру цей процес набув в українських губерніях. Територіальні відмінності розвитку хутірського розселення характеризують дані таблиці 2 [17].

Реалізація аграрної реформи сприяла активізації господарської активності українських селянських господарств. Питома вага їх земельної площі в 1916 р. складала 81,6 % від загальної, а зернових – 83,2 % [18].

Поширення відрубів і хуторів посилювало соціальну напругу на селі, що мало прояв у бойкотуванні хуторян общинниками. Виділенці відсторонювали від посад у сільських товариствах, не обирали до органів самоврядування. Відрубщики і хуторяни вимушені були створювати власну систему управління. Перше товариство відрубщиків виникло в березні 1908 р. у Самарській губернії, які обрали свого сільського старосту. Чинovníки розглядали подібні дії як антиурядові, заарештовували активістів. У липні 1910 р. у губернії було направлено циркуляр Міністерства внутрішніх справ, яким передбачалося утворення сільських товариств з хуторян [19].

Таблиця 2

Загальне число хуторів, утворених протягом 1907-1915 рр. в Україні та площа хутірських земель

Регіони, губернії	Загальне число хуторів		Площа хутірських земель		Площа хутірських земель у середньому на один хутір, дес.
	тис. од.	%	тис. од.	%	
Правобережжя	69,0	40,2	401,2	33,7	5,8
У тому числі:					
Волинська	33,2	19,3	240,8	20,2	7,3
Київська	29,6	17,3	136,6	11,5	4,6
Подільська	6,2	3,6	23,8	2,0	3,8
Лівобережжя	51,2	29,8	314,5	26,4	6,9
У тому числі:					
Полтавська	20,9	12,1	109,2	9,2	5,2
Харківська	21,0	12,2	137,8	11,6	6,6
Чернігівська	9,3	5,5	67,5	5,6	7,3
Південь	51,4	30,0	474,0	39,9	9,2
У тому числі:					
Катеринославська	20,0	11,7	183,6	15,5	9,2
Таврійська	9,1	5,3	110,6	9,3	12,1
Херсонська	22,3	13,0	179,8	15,1	8,0
Україна – разом	171,6	100	1189,7	100	6,9

Важливим інструментом руйнування общини та однією з складових аграрної реформи П. Столипіна виступала переселенська політика. Для організації переселення селян із центральних губерній до Сибіру, у Середню Азію і на Північний Кавказ було утворено спеціальне управління, яке регулювало переселенський рух, надавало матеріальну підтримку переселенцям, займалося їх облаштуванням на нових місцях. Переселенський рух досяг своєї максимальної позначки в 1907-1909 рр.. Усього за 1906-1915 рр. за межі європейської частини Росії виїхало понад 3 млн. чоловік, з яких 18 % повернулися назад [20]. Близько 1 млн. переселенців представляли селяни з українських губерній. Вони поповнили українську діаспору Сибіру та Далекого Сходу, яка у 1914 р. складала 2 млн. осіб. Разом з тим, багато переселенців повернулося назад. Так, у 1911 р. їх частка складала 68,5 % [21]. Це пояснюється тим, що в той рік в Росії був голод.

Не меншої уваги заслуговує питання фінансування реформи, її економічного забезпечення в цілому, яке на думку дослідників так і залишилося невирішеним, що негативно позначилося на процесі реформування. Залишимо цю проблему для розгляду фахівцям. Обмежимося в даному випадку лише оцінкою в історичній літературі діяльності Селянського банку. Так, Г. Герасименко у своїй монографії робить висновки про те, що норма прибутку Селянського банку – 33 % при продажу землі була спекулятивною [22]. Але при цьому він не враховував статус банку як державного. А це означає, що держава повинна була мати резерви, які використовувалися в тому числі і для виплати частини відсотків за користування позикою, яка надавалася банком селянам за мінімальними

ставками. Крім того, слід мати на увазі тривалість строку покриття позик – 55,5 року. У будь-якому випадку умови кредитування Селянського банку були небагато кращими для селян, ніж сучасних українських комерційних банків.

Вважаємо за необхідне торкнутися проблеми, пов'язаної з психологічною складовою аграрної реформи. Наукова думка того часу пояснювала причини аграрної кризи аграрним перенаселенням, яке на практиці суб'єктивно сприймалося як малоземелля. Тому в суспільній свідомості склався певний комплекс: ситуацію можна змінити на краще не за рахунок оптимізації способів використання землі, а через зростання кількості землі. Тим самим консервувалося натуральне господарство, в межах якого кожний селянин мав забезпечувати себе продуктами сам. При цьому не враховувалося, що темпи зростання населення були непропорційно високими стосовно розміру земельних ділянок. Як наслідок, на початку ХХ сторіччя в Росії, за даними М. Огановського, під рілля було задіяно до 80 % всієї землі [23], що навіть перевищує сучасні показники розораності землі в Україні.

Інший комплекс психологічного характеру, який стояв на заваді здійснення столипінської аграрної реформи, – це комплекс общинності. П. Столипін намагався довести до селянської свідомості, що шлях до особистої свободи пролягає через набуття економічної незалежності та спроможності. Виступаючи в III Думі 16 листопада 1907 р. він навів вислів Ф. Достоевського про те, що “гроші – карбована свобода”. Тому своє завдання він вбачав у тому, щоб розбудити в селянині почуття особистої власності, яке є так само природнім, як почуття голоду, як потяг до продовження роду [24]. Як засвідчив час, це завдання виявилось найсклад-

нішим. Його виконання можливо лише за умови наявності у того чи іншого народу почуття власної гідності. Питання про те, чи є ця риса ментальності природженою чи придбаною за життєвим досвідом (і скількох поколінь), залишається відкритим.

Той факт, що ювілей сталинської аграрної реформи не налаштовує на оптимістичний лад, підтверджує справедливість слів В. Ключевського про те, що історія нічому не вчить. Вона тільки провчає тих, хто її не знає. В цьому сенсі історичний екскурс у минуле зайвий раз дає привід зосередитися на його уроках.

Перший з них, і головний, стосується того, що попри намагання П. Сталина, Росія не досягла ні “пруського”, ні “американського” шляху розвитку вітчизняного сільського господарства. Скоріше нагадала про себе община – у вигляді радянського колгоспного ладу. В даному випадку ми не намагасмося охарактеризувати його виключно з негативної сторони. Фіксується лише генетичний зв'язок колгоспів з общинним способом буття. Тому сучасний український селянин за натуральним способом виробництва, психологічними установками, рівнем освіченості є сучасним різновидом селянина часів “моральної економіки” (докапіталістичного періоду). Такий тип сільського виробника обмежує свою госпо-

дарську діяльність межею власних потреб, не схильний до ризику, підприємництва.

Другий урок безпосередньо пов'язаний з першим. Він переконує в необхідності формування свідомості селянина, оскільки його сучасне буття лише консервує негативні психологічні риси. “Удосконалені” економічні відносини, ринкове середовище залежні від свідомості людини, тому що без неї неможливо здійснити будь-яку реформу.

Третій урок – це потреба в посиленні уваги держави, передусім, до надання підтримки не сільському господарству, а населенню, сільському соціуму в цілому.

Четвертий урок вимагає внесення змін у структуру аграрних академічних та наукових закладів. У першу чергу це стосується Аграрної академії наук, ННЦ “Інститут аграрної економіки” та Інституту економіки та прогнозування НАН України. Саме вони повинні виступити з ініціативою створення національного центру з селянознавства, завданням якого повинно стати розроблення концепції відродження українського селянства як колиски української державності, носія національної духовності.

А поки що українське селянство очікує на свого Сталина. Що ж відбудеться раніше: дочекаються, чи проснеться почуття власної гідності?

ЛІТЕРАТУРА

1. Орешкин В.В. Аграрный вопрос в трудах соратников В.И. Ленина. Дооктябрьский период. – М.: Наука, 1970. – С. 159.
2. Герасименко Г.А. Борьба крестьян против сталинской аграрной политики. Науч. ред. В.Г. Тюкавкин. – Саратов: Изд-во Саратов. у-та, 1985. – С. 3, 22.
3. Ленин В.И. По поводу письма Н.С. Полянского // Полн. собр. соч. – Изд. 5-е. – Т.22. – М.: Политиздат, 1961. – С. 97.
4. Сталин П.А. Нам нужна великая Россия... // Полн. собр. речей в Государственной Думе и Государственном совете. 1906–1911. – М.: Наука, 1991. – С. 93-94.
5. Мацузато Кимитака. Сталинская реформа и российская агротехническая революция // Отечеств. история. – 1992. – № 6. – С. 199.
6. Там само.
7. Самсонова Т.Н., Татарникова С.Н. Сталинская концепция движения к правовому государству // Соц.-полит. журн. – 1992. – № 6–7. – С. 74.
8. Ковальченко И.Д. Сталинская аграрная реформа (мифы и реальность) // История СССР. – 1991. – № 2. – С. 68.
9. Там само. – С. 68-69.
10. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України: Підручник, 2-е вид., випр і доп. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2000. – С. 70.
11. Зырянов П. Сталин и судьбы русской деревни // Обществ. науки и современность. – 1991. – № 4. – С. 122.
12. Зырянов П.Н. Петр Аркадьевич Сталин // Вопросы истории. – 1990. – № 6. – С. 64-65.
13. Аврех А.Я. П.А.Сталин и судьба реформ в России. – М.: Политиздат, 1991. – С. 27, 31, 32.
14. Кофод К.А. 50 лет в России (1878-1920). Пер. с дат. – М.: Права человека, 1997. – С. 141, 192.
15. Зырянов П.Н. Спаситель русской деревни? Сталин и судьбы крестьянства // Диалог. – 1990. – № 12. – С. 74.
16. Кофод К.А. Указ. соч. – С. 208.
17. Доценко А.І. Розвиток хутірського розселення в Україні // Економіка АПК. – 2001. – № 3. – С. 94.
18. Сахацький М.П. Проблеми відродження сільського господарства. – К.: ІАЕ, 2000. – С. 127.
19. Герасименко Г.А. Указ. соч. – С. 335-336.
20. Строев Е.С. Фундаментальные проблемы аграрных преобразований в России в XX веке // Вопр. филос. – 1998. – № 8. – С. 5.
21. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства: Навч. посібник для вузів / За заг. ред. Б.Д. Лановика. – К.: Генеза, 1994. – С. 278.
22. Герасименко Г.А. Указ. соч. – С. 35.
23. Сайкевич О.Д. Державне регулювання аграрного сектора економіки у працях українських економістів другої половини XIX – початку XX століття // Економіка АПК. – 2001. – № 10 (84). – С. 39.
24. Убийство Сталина. Свидетельства и документы. Составитель А. Серебренников. – Рига: Молодежное рекламное-информационное агентство “Инф А”. Кооператив “Курсив”, 1990. – С. 50.

Надійшла до редколегії 25.04.2008 р.